

تبیین اکتشافی از کارکردپذیری وقف در شهرهای دوره اسلامی* مطالعه موردی: شهر ایرانی در قرون نخستین و میانی

محسن عسکری^۱، حسن احمدی^۲ * (نویسنده مسئول)، ناصر براتی^۳

^۱ گروه شهرسازی، واحد شهر قدس، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

^۲ استادیار شهرسازی، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه گیلان، رشت، ایران

^۳ دانشیار شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه بین الملل امام خمینی، قزوین، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۰/۰۶

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۱/۱۳

چکیده

سُنَّتِ حَسَنَةِ دینی وقف و نحوه ارتباط آن با شهر، با وجود کارکردهای مختلف آن در شهرهای دوره اسلامی، تا کنون مورد توجه جدی اندیشه‌مندان داخلی قرار نگرفته است. هدف این پژوهش؛ ارائه یک مدل تبیینی از چرایی، چگونگی شکل‌گیری و عملکرد وقف در شهر گذشته ایرانی در قرون نخستین و میانی تاریخ ایران تا دوره صفویه است. در این پژوهش، دستیابی به یک مدل مفهومی و نظری مطلوب برای تبیین هم‌پیوندی وقف و شهر، شناسایی نیروها، جریان‌ها و الگوهای عمده اوقاف و نیز کارکردها و ابعاد متفاوت وقف مورد توجه قرار گرفته‌اند. در این مطالعه، از یک مدل نظری چهار لایه‌ای استقرایی مبتنی بر رویکرد پژوهش آمیخته و روش اکتشافی استفاده شده است. راهبرد پژوهش تاریخی و تکنیک تحلیل محتوا جهت‌دهنده مسیر پژوهش بوده‌اند. نتایج نشان می‌دهد، نهاد وقف در بستری تاریخی شکل گرفته و متأثر از مجموعه عوامل مختلف دینی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و کالبدی بوده است. در الگوی تبیینی معرفی شده، ابتدا ماهیت دوگانه وابسته و مستقل وقف شناسایی شده و سپس مدل تبیین بر سه لایه کلان، میانی و خرد مطابق چارچوب نظری پژوهش استوار شده است. در مدل تبیین پژوهش نیز از مفروضات «نظریه نسبیت عام اینشتین» و «هم‌چنین آراء و عقاید» پیر بردیو استفاده شده است. در این میان، ماهیت وابسته وقف متأثر از سه جریان عمده «مولفه‌های دینی - فرهنگی شهرهای دوره اسلامی»، «عوامل محرک» و «تحولات درون‌زا» بوده است. ماهیت مستقل وقف نیز مبتنی بر وجود میدانی از نیروهای مختلف است که یک «مدار گرانشی وقف» را تشکیل داده است. بیش‌ترین تأکید اوقاف در قرون یاد شده، بر ساخت مساجد بود و املاک و روستاها نیز گروه غالب موقوفه‌ها هستند. ابعاد وقف ناظر به سه بُعد «دینی - مذهبی»، «اقتصادی» و «کالبدی» است که کارکردهای «دینی و مذهبی» بارزترین کارکرد وقف در شهر گذشته ایرانی بوده است. از بُعد درونی، «کارکردهای هم‌گرا بخش»؛ بیش‌ترین تأثیر را برای هم‌افزایی نیروهای متأثر شکل‌دهنده وقف داشته است. هم‌چنین وقف برای حکومت «کارکردهای سیاسی»، و برای شهر و حوزه نفوذ آن «کارکرد پایداری» داشته است. بدین ترتیب ابعاد جدیدتری از این نهاد قدرتمند دینی شناسایی و جایگاه آن در لایه‌های تاریخ کهن شهر ایرانی - اسلامی، تدقیق و خلاء موجود پر شده است.

واژگان کلیدی: وقف، شهر ایرانی، تبیین اکتشافی، کارکردپذیری.

An Exploratory Explanation from Functionality of Waqf in the Islamic Period Cities (Case Study : the Iranian City in the Early and Middle Centuries) *

Mohsen Askari

Department of Urbanism, Shahr-e-Qods Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Hassan Ahmadi ** (Corresponding Author)

Assistant Prof., in Urbanism, Faculty of Architecture and Art, Guilan University, Rasht, Iran

** hamed@guilan.ac.ir

Nasser Barati

Associate Prof., in Urbanism, Faculty of Architecture and Urbanism, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran

Abstract:

Relations of Waqf as a venerated tradition with the city, in spite of various functions in “the Islamic period cities”, have not been studied appropriately as a serious topic among domestic scholars. The aim of this research is to present an explanation into why and how shaping and performance of Waqf was built in the early and the Middle centuries history of Iran until the Safavid period. In this study we are trying to find an appropriately theoretical model for linking entity of waqf and city and also we are searching for forces and motions of waqf, prevailing sketches of Awqaf and various functions and aspects of waqf. In this study, we have used a four layer inductive theoretical model based on mixed research approach and Exploratory method. Historical research strategy and content analysis technique were main guidance of research. The results indicated that the Waqf has been shaped in a historical context and has been influenced by various religious, cultural, political, social, economical and physical factors. In the Exploratory model, we first introduced Waqf as a dual nature with dependent and independent character and then the model is relied on the three-layer of ‘macro’, ‘meso’, ‘micro’ level which was also based on theoretical framework of research. Moreover, The Exploratory model has been enhanced by The ‘Einstein General Theory of Relativity’ Assumptions and ‘Pierre Bourdieu’ thoughts. Meanwhile, the Dependent nature of Waqf was effected by three main domains including ‘cultural-religious elements’ of the Islamic period cities, ‘motivator factors’ and ‘indigenous changes’. Also, independent nature of Waqf was based on a ‘field’ which is constituted of various factors and agents in a ‘gravitational Orbit’ of Waqf. In mentioned centuries, the most emphasis of Awqaf were on buliding the mosques and villages were prevailing waqf endowments. Multiple Dimensions of Waqf have been focused on religious-schools, economical and physical, respectively. The ‘religious-schools functions’ were also most notable functions of Waqf in the old Iranian city. With internal perspective, ‘integrating function’ of Waqf had the greatest influence for synerging on shaping factors of the Waqf. Moreover, the function of Waqf for the state was ‘political’ and function for the city and its hinterland was ‘sustainability’. Thus, new dimension of this powerful religious institution is identified and its place in the history of the old Iranian-islamic city is being precise and the research gap is filled.

Keywords: Waqf, The Iranian City, Exploratory Explanation, Functionality.

*This paper is derived from the Ph.D. Dissertation by education & research oriented of first author in Urbanism entitled “Explaining Functionality of Waqf in Triple Iranian City”, which is running under the supervision of Dr. Hassan Ahmadi and the advising of Dr. Nasser Barati in the Department of Urbanism, Shahr-e-Qods Branch, Islamic Azad University.